

КІЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Філософський факультет
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ІМ. Г. С. СКОВОРОДИ НАН УКРАЇНИ
ЦЕНТР ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ НАН УКРАЇНИ

Категорії. Мораль.

**За результатами Всеукраїнського
круглого столу
«Читання пам'яті Івана Бойченка – 2019
Людина. Історія. Мораль»
(25 жовтня 2019 року)**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ МАТЕРІАЛІВ

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України
Центр гуманітарної освіти НАН України

Категорії. Мораль.

За результатами Всеукраїнського круглого столу
«Читання пам'яті Івана Бойченка – 2019
Людина. Історія. Мораль»
(25 жовтня 2019 року)

ЗБІРНИК НАУКОВИХ МАТЕРІАЛІВ

Київ
«Знання України»
2019

УДК 122(063)
Ч-69

Рекомендовано до друку
вченого радою філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 6 від 23 грудня 2019 року)

Редакційна колегія:

А. Е. Конверський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України (голова);
А. М. Єрмоленко, д-р філос. наук, проф., член-кор. НАН України;
В. А. Рижко, д-р філос. наук, проф.;
О. В. Яковлєва, д-р філос. наук, доц.;
М. М. Рогожа, д-р філос. наук, проф.;
В. В. Зінченко, д-р філос. наук, с.н.с.;
І. І. Маслікова, канд. філос. наук, доц.;
М. І. Бойченко, д-р філос. наук, проф. (відп. секр.).

Адреса редакційної колегії: 01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, філософський факультет; (+38044) 239 34 57

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редактувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Ч-69 Категорії. Мораль. За результатами Всеукр. круглого столу «Читання пам'яті Івана Бойченка – 2019. Людина. Історія. Мораль» (25 жовт. 2019 р.): [Збірник наукових матеріалів] / редкол.: А. Е. Конверський [та ін.]. – Київ : Знання України, 2019. – 143 [1] с.

ISBN 978-966-316-463-2

УДК 122(063)

Віталій Брижнік,
провідний науковий співробітник
відділу інтернаціоналізації вищої освіти
Інституту вищої освіти НАПН України,
доцент кафедри філософії
Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ)

ОСОБИСТА МОРАЛЬНІСТЬ УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО ВИКЛАДАЧА ЯК ОДНА З ТЕМ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ ТЕДОРА АДОРНО

Усі філософські твори німецького соціального мислителя та університетського викладача Теодора Адорно, представника критичної теорії суспільства (Франкфуртської школи), ідейно ґрутовані на моральнісних позиціях цього філософа-неомарксиста. Подібно до суті негативного, неомарксистського ставлення інших представників критичної теорії до культурних елементів буржуазного суспільства ХХ ст., Адорно у своїх повоєнних філософських роботах здіснив радикальну критику культури індустріально-масового суспільства; насамперед таких її аспектів, як: культуріндустрії (індустрії бездумних розваг), сцієнтично орієнтованого, системного філософського знання, освітньої системи посттоталітарного суспільства. На переконання цього філософа-неомарксиста, як і на переконання інших франкфуртських філософів, достату буржуазна культура, зумовивши історичне виникнення соціальної ідеології індустріально-масового суспільства, безпосередньо сприяла приходу у простір суспільного буття Європи соціальних ідеологій авторитарного характеру, а також зміцненню й утвердженню їхньої влади над колективною свідомістю європейців. Наслідком політичних практик носіїв та адептів тих авторитарних ідеологій, про що йдеться в «Діялектиці Просвітництва» (1947), програмному соціально-філософському творі повоєнної критичної теорії, постало нелюдське, імморальне, ідеологічно дегуманізоване ставлення до будь-якої людини, яка особистими ознаками, передовсім своєю культурою, мисленням, мовленням виявляла власну нетотожність щодо цілісного загалу індустріально-масового суспільства.

У «Діялектиці Просвітництва», яку Адорно опублікував у співавторстві зі своїм другом Максом Горкаймером, старшим колегою за дослідницькою роботою в Інституті соціальних досліджень (університет Франкфурта на Майні), були дослідженні історичні причини факту отримання влади над індустріально розвиненим суспільством носіїв політичних ідеологій авторитарного характеру. Також був виокремлений соціокультурний детермінізм тотального утвердження в індустріально-масовому суспільстві авторитарної політичної влади. На переконання фрактуртських неомарксистів, історична соціокультурна динаміка європейських суспільств першої половини ХХ-го сторіччя через

діялектичне нашарування таких явищ буржуазної культури, як наука, техніка, промисловість, філософія, мораль, ліберально-буржуазна ідеологія тощо, змінила напрям свого культурного розвитку на діаметрально протилежний. Вона розвернулася в бік культурних витоків цивілізації – до первісного варварства, до такої культури, мораль якої не визначає життя окремої людини як особливу вартість. Таким чином, у соціокультурному бутті індустріального суспільства суть європейської особистості – історично первинний чинник господарської, громадської та інтелектуальної активності європейців – зазнав ідеологічної нівелляції через відчуження людини від знання про буття індивідуального духу окремої людини. За Адорно та Горкгаймером, відчуження європейців від знання про дуалістичну людську природу (єдність тілесного й духовного начала), якому ідеологічно сприяла культуріндустрія як чинник тотального впливу влади індустріального суспільства на їхню свідомість, має безпосередній зв'язок з уречевленням ставленням до людини. У знедуховленому суспільстві назване ставлення породжує страх окремої людини за своє життя та її особисте безсилия перед політичними злочинами авторитарної владою. Франкфуртські філософи в названому творі постулювали як безсумнівне явну зумовленість нелюдської імморальності носіїв авторитарної ідеології попередньою аморальністю соціальної влади буржуазного суспільства (Adorno & Horkheimer 1947).

Після публікації в США теоретичних результатів очоленого Адорном соціологічного дослідження «Авторитарна особистість» (1950), одним з ідейних висновків якого була констатація очевидності породження буржуазною мораллю фашизмом свідомості, франкфуртський філософ 1951 р. (по поверненні з еміграції на батьківщину, до Західної Німеччини) видав у світ книжку «*Minima Moralia*». У цьому творі, написаному як відповідь на осібну роботу Макса Горкгаймера «Критика інструментального розуму» (1947), Адорно визначив європейського інтелектуала тим новим індивідуумом, який через своє естетично орієнтоване, критичне ставлення до об'єктивної реальності буржуазного суспільства спроможний відбутися чинником потрібних соціокультурних змін. Філософ у даній роботі, постулювавши інтелектуала «останнім ворогом буржуа й, водночас, останнім буржуа» (Adorno 1977, 24), запропонував його вбачати, з одного боку, вихованцем буржуазної культури, з іншого боку, потенційним ірраціональним руйнівником буржуазного устрою. Як властиву ознаку особистої культури інтелектуала Адорно охарактеризував його прагнення духовно піднести над морально здеградованою буржуазністю.

Слід зазначити, що хоча сама назва «*Minima Moralia*» змушує пригадати філософію моралі Аристотеля, однак, із перших сторінок стає зрозумілим, що цей твір просякнутий впливом філософських творів та ідей Ф. Ніцше. У цій книжці сама манера викладу переконань Адорно вельми нагадує стиль есеїстичного

письма Ф. Ніцше. У пізніших філософських роботах Адорно запропонував убачати постать європейського інтелектуала, а також і властиву йому працю, тим, що в інтелектуальних контекстах Європи спроможне замінити собою образ Ніцшевої надлюдини. Цілком логічним було те, що свою наступну книжку «До метакритики теорії пізнання» (1956) Адорно, дотримуючися теоретичних позицій неомарксистської критики буржуазної теорії, елемента буржуазної культури, присвятив критиці традиції європейської трансцендентальної філософії, визначивши її теоретичним чинником особистого примирення інтелектуала з об'єктивною реальністю буржуазного суспільства (Adorno 1990). 1959 р. на двох громадських заходах Адорно прочитав доповіді «Теорію напівосвіти» та «Що означає: «опрацювання Минулого?», якими започаткував цикл творів своєї критичної філософії освіти. Філософ у тих доповідях, насамперед закинувши освітній системі повоєнної ФРН її бездуховну неспособність виховувати нову, соціально активну молодь, діялектично протиставив одне одному концепти напівосвіти та повторної освіти. Перше Адорно запропонував убачати культурним явищем постtotalітарного суспільства, друге – ідею, втіленням суті антиідеологічної самоосвіти нового освітянина, власне, інтелектуала, залученого до освітнього процесу в університеті.

У названих доповідях франкфуртський філософ дослідив причини виникнення й поширення в тодішній ФРН явища напівосвіти і визначив його культурним засобом збереження залишкового впливу на суспільство нацистської ідеології (Адорно 2017). На переконання Адорно, залишкове буття названої ідеології унеможливлює здійснення в Західній Німеччині зasad демократичного врядування (Адорно 2018а). Демокритизацію західнонімецького суспільства передовсім прагнуть скасувати наявні в ньому адепти нацистської ідеології, вороже налаштовані щодо колективної пам'яти європейців про злочини тої влади. Також її процесу загрожує небезпека з боку культуріндустрії постtotalітарного суспільства, яка владно контролює колективну свідомість тих німців і нівелює силу названої пам'яти. Філософ у тих доповідях також ідейно протиставив ресентимент та колективний нарцисизм прибічників totalітарної влади і особисту моральність університетського викладача, охарактеризувавши останнього суб'єктом антиідеологічного, самостійного мислення. За Адорно, індивідуальний дух, духовна енергія університетського викладача, а також його знання про недавнє історичне Минуле та особиста небайдужість щодо політичних злочинів totalітаризму, мусить спонукати застосувати щодо себе повторну, антиідеологічну освіту. Остання, на переконання філософа, є головним чинником оновлення освітнього процесу в університеті. Основною метою названого процесу філософ назвав здійснення в постtotalітарному суспільстві ідеї демократії, котра повинна відбутися у вигляді просвітницького опрацювання історично недавнього Минулого, позначеного політичними злочинами totalітаризму; основним

завданням – виховання «політичного повноліття» представника нової, демократичної молоді ФРН, який, отримавши в межах оновленого освітнього процесу знання про Минуле, мусить відбутися активним учасником перетворення своєї батьківщини на демократичну країну. Таким чином, результатом оновлення університетської освіти стає її формування як стійкої ідейної завади, що допустить історичного повторення політичних злочинів тоталітарної влади (Адорно 2018а).

У наступній доповіді «Філософія і вчитель» (1961) Адорно, виходячи з констації явного нерозуміння емансидаційної суті філософії деякими претендентами на посаду гімназійного вчителя, які мусили складати в університеті іспит із цієї навчальної дисципліни, визначив соціокультурні причини, що породжують це явище (Адорно 2018б, 6-9). За Адорно, це нерозуміння філософії майбутніми науково-педагогічними працівниками зумовлено як впливом на них культури суспільства споживання, так і тенденцією дотримання в університеті зasad наукового пізнання. Критично розглянувши професійні вади тих майбутніх гімназійних викладачів, Адорно цілком по-іншому поставився до інтелектуала, власне, університетського викладача, назвавши його «духовною людиною». Філософ визначив такі чесноти цієї освіченої людини: здатність самостійно засвоювати знання, потрібні для розуміння свого професійного обов'язку; саморозуміння та саморефлексію, за допомогою котрих вона схоплює сенс своєї педагогічної роботи і здобуває розуміння власної самостії; щиру любов до своєї праці та вихованців, особисте терпіння; інтерес до філософії як до теоретичного продуцента емансидаційних ідеалів; добірне мовлення – мову інтелектуала (Адорно 2018б), який застосував щодо себе повторну, антиідеологічну освіту. Усі ці чесноти загалом, відповідно до переконань Адорно, визначають суть фахової доброчесності університетського викладача, маючи безпосередній зв'язок із його особистою моральністю.

Крім того в названій доповіді як негативну ознаку тодішнього інтелектуального контексту Адорно зазначив некритичне захоплення деякими освіченими західними німцями етичним твором німецького мислителя І. Канта «Засади метафізики звичаїв» (1785). У своєму лекційному курсі, опублікованому за назвою «Проблема філософії морали» (1963), що складався із 17-ти лекцій, Адорно ґрунтовно розглянув Кантову етику. Раніше Адорно позитивно виокремив суть спонтанного мислення, експлікованого Кантом у своєму трансцендентально-філософському вченні (Adorno 1990), тут же до його етики Адорно поставився явно критично. За Адорно, формальна, недіялектична етика Канта з її основним поняттям звичаю не змогла історично довести своє ідейне значення емансидаційної теорії, і не вплинула на практичне буття європейців. На глибоке переконання Адорно, у Кантовій філософії морали не було зауважене те, що особиста моральність окремої людини, присутньої в процесі історичних змін,

безпосередньо зумовлена спонтанністю її мислення, котре, у свою чергу, спричиняє енергія індивідуального духу цієї людини (Adorno 1996). Відповідно до філософсько-освітніх творів Адорно, назване цілком відповідає генезі особистої моральності інтелектуала, «духовної людини». Такої освіченої людини, яка, властиво, свідомо залишається до освітнього процесу в університеті.

Висновок. У сучасних реаліях політичного буття українського суспільства критична теорія німецького філософа-неомарксиста Теодора Адорно є цілком актуальною. Не маючи відповідної, дієвої підтримки від сучасних, остаточно несформованих соціальних інститутів, нашему суспільству варто взяти до уваги розуміння Теодора Адорно університету основним соціальним інститутом демократичної країни. Важко заперечити те, що політичну владу над українським суспільством нині здобули політики, які своєю культурою, мисленням і поведінкою демонструють себе пострадянськими людьми. Є очевидним і те, що низький рівень фахової компетенції цих політиків безпосередньо зумовлений низьким рівнем морали й освіченості пострадянських людей, котрі їх обрали, що, у свою чергу, зумовлено відсутністю загальносуспільного опрацювання Минулого нашої країни. Саме тому суть діяльності університетського викладача, якого Теодор Адорно у своїй філософії освіти запропонував убачати свідомим й активним учасником антиідеологічної демократизації освітнього процесу в університеті, а отже й чинником подолання залишкового впливу на суспільство тоталітарної ідеології, викликає щирий теоретичний інтерес. Теодор Адорно критично проаналізував культурно-історичні причини виникнення явища напівосвіти й поступував університетського викладача такою новим історичним індивідуумом. Його спонтанне мислення, освіченість, небайдужість і моральність мусить стати засобами свідомого протистояння морали ідеологічно знедуховленого суспільства. За Теодором Адорно, інтелектуальна і просвітницька праця нового викладача як духовної людини мусить наповнити смисловим змістом оновлене буття університету. Відповідно до етичних позицій франкфуртського мислителя, свідома інтеграція таких освічених людей у просторі університетської роботи уможливлюється завдяки їхньому спільному розумінню необхідності солідарно, своєю працею, здійснити ідею демократії в посттоталітарному суспільстві. Таким чином, університет виконає функцію головного соціального інституту демократичного суспільства, унеможлививши раз і назавжди історичне повторення політичних злочинів тоталітарної влади.

Література

- Адорно Т. (2017) Теорія напівосвіти /переклад з німецької М. Култаєвої. В: *Філософія освіти / Philosophy of Education.* 2017. 20 (1). К., 128-152.
- Адорно Т. (2018а) Що означає «опрацювання Минулого?» /переклад із нім. В. Брижніка. В: *Філософія освіти / Philosophy of Education.* 22(1). К., 6-24.

- Адорно Т. (2018б) Філософія і вчитель / (переклад із німецької В. Брижніка). В: *Філософія освіти / Philosophy of Education*. 2018. 23(2). К., 6-31.
- Adorno, Theodor W.; Horkheimer, Max. (1947) *Dialektik der Aufklärung*. Amst.: Querido, 310 S.
- Adorno, Theodor W. (1977) Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben In: Gesammelte Schriften, Band 4: Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben. F. am M., 304 S.
- Adorno Theodor W. (1990) Zur Metakritik der Erkenntnistheorie In: *Gesammelte Schriften in 20 Bänden*, B.5. Fr. am M. : Suhrkamp, 387 S.
- Adorno, Theodor W. (1996) Probleme der Moralphilosophie. Fr. am M. : Suhrkamp, 318 S.

Володимир Волковський,
науковий співробітник
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ)

ПРАКТИЧНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ УКРАЇНОФІЛЬСЬКОГО ДИСКУРСУ XIX СТОЛІТТЯ

Дослідження XIX століття має подвійну актуальність. З наукового боку історії філософії XIX століття має характер «невідомого відомого». Українська суспільна свідомість та актуальні дискусії також фокусовані на подіях здебільшого ХХ століття або далекої давнини. Наприклад, саме інтерпретація ключових історичних подій ХХ століття (УПА, УНР VS УРСР, Голодомор, репресії, Друга світова війна) структурує історичну пам'ять і політичну громадянську ідентичність не тільки в Україні, а й на всьому пост-СРСР, обґрунтуючи ґранд-наративи, які формують політичну ідентичність та сприйняття історії і політики в Росії чи Україні, а то й у ширшому світі. Зокрема, , міф про Другу світову став засадничим міфом (наративом) для сучасної планетарної політичної системи. Результати тієї війни досі визначають інтелектуальну та політичну легітимність у глобальному масштабі. Проте, посилаючись на Івана Лисяка-Рудницького (Лисяк-Рудницький 1994), можна сказати, що саме у XIX столітті було закладені основні проблеми, питання і теми, які розгорталися у ХХ столітті. І для розв'язання цих питань і проблем нам треба звернутися саме в XIX – сформулювати і відповісти на автентичне питання XIX ст. Саме це дає нам змогу вийти за зачакловане коло міфів ХХ століття і приступити до справжнього дискурсу про засади ідеї нації.

Саме тому ми звертаємося до питань про практичні аспекти українофільського дискурсу, маючи на увазі насамперед значення практичної